

संगीतकलाकी अधिष्ठात्री देवी सरस्वती

—रामशरण दर्नाल

देवी सरस्वती समस्त विद्याकी अधिष्ठात्री हुन् । यहाँ तिनको विश्वव्यापी वर्णनमा नलागि केवल - सङ्गीत (गायन, वादन, नर्तन) कला पक्षमा मात्र विचार गरिन लागेको छ । हुन त प्रसङ्गवश यहाँ चित्रकला र मूर्तिकला पनि नपरेका हुँनन् । अपितु सङ्गीत-उत्सव वा सङ्गीत-संस्कृति समेतका प्रसङ्ग देखा पर्छन् ।

हाम्रो संस्कृतिमा श्रीपञ्चमी वा वसन्त पञ्चमीको ठूलो महत्त्व रहिआएको छ । बालकदेखि वृद्धसम्म, निरक्षरदेखि साक्षरसम्म र मूर्खदेखि विद्वानसम्मका लागि यस दिनको ठूलो महत्त्व रहेको छ । हाम्रोलागि यो यस्तो दिन हो, जसले अन्धकारबाट प्रकाश र उज्यालो प्रदान गर्छ । यसै दिन बालकहरूलाई साउँ अक्षर पढाउन थुल गरिन्छ । ती बालकका निर्मल र कोमल हृदयमा आर्ज-देखि ज्ञानको दियो बाल्न थालिन्छ ।

श्रीपञ्चमी र वसन्त पञ्चमी नेपालको राष्ट्रिय पर्वको रूपमा प्रसिद्ध छ । श्री ५ महाराजाधिराजबाट हुनमानढोकामा आयोजित भव्य समारोहमा वसन्त श्रवण गरिबिसिन्छ । वातावरणमा राग वसन्तका गायन र धुनहरू गुञ्जिरहेका हुन्छन् । हर्ष बढाईका साथ राज-पुरोहितले वसन्तका मन्त्रोच्चारण गर्छन् । वासन्ती छयको उल्लासमय वातावरण चारैतिर फैलिन्छ । यसरी ऋतु-राज वसन्तलाई हिन्दू राष्ट्र नेपालले प्रातःकालदेखि नै उत्सवका साथ स्वागत गर्दछ । यस दिन सार्वजनिक विदा दिने चलन छ ।

श्रीपञ्चमीका दिन नेपालभरि नै स्थानीय सरस्वती मन्दिरहरूमा “वीणा पुस्तकधारिणी” देवी सरस्वतीको पूजा आराधना हुन्छ । प्रातःकालदेखि मन्दिरमा भक्तजन-हरूको भीड देख्न सकिन्छ । यस दिन लेलेको सरस्वती, स्वयम्भूको मञ्जुश्री, लाजिम्पाटको नील सरस्वतीको मन्दिरमा ज्यादै ठूलो मेला लाग्छ । बिहानदेखि बेलुका-सम्म त्यहाँ दर्शनार्थीहरूको घुइँचो देख्न सकिन्छ । यसै गरी ठाउँ ठाउँका स्थानीय सरस्वती मन्दिरहरूमा पनि विद्या-प्रेमी, विद्यार्थी, शिक्षक र अभिभावकहरूको भीड देख्न सकिन्छ ।

श्रीपञ्चमीको शुभ साइतदेखि विद्या आर्जन गर्न प्रारम्भ गरेको मनुष्य आफ्नै जीवनको अन्त्यकालसम्म पनि विद्या आर्जन गर्ने, नयाँ नयाँ ज्ञान र सीप जान्न जिज्ञासु नै रहेको अनुभव गर्न सकिन्छ । हाम्रो समाजमा परापूर्वकालदेखि नै विद्यारम्भ गर्ने दिन बिहीबार (बृहस्पतिबार) मानिएको छ । श्रीपञ्चमीका दिन विद्या-रम्भ गर्ने नपाएका विद्यार्थीहरू यसै दिनदेखि शिक्षारम्भ गर्दछन् । देवताहरूका गुरु बृहस्पतिको बार भए पनि यस दिनलाई विद्यारम्भ गर्ने दिन मानिएकोले सरस्वती-कै प्रतीकको रूपमा लिइएको छ । कारण गुरु बृहस्पतिले समेत आराध्यदेवी सरस्वतीको स्तुति गरेका छन् -

“सरस्वतीं नमस्यामि चैतन्यां हृदि संस्थिताम् ।

कण्ठस्थां पद्मयोनेश्च ह्रीं ह्रींकारपियां सदा ॥

—(बृहस्पतिकृत सरस्वती स्तोत्रबाट)

यसैगरी नेपाली लोक संस्कृतिमा पनि श्रीपञ्चमी-को ठूलो महत्त्व रहेको छ । आजदेखि नै गुह्रुड समाजको प्रसिद्ध धार्मिक नृत्य "घाटु" प्रारम्भ गरिन्छ । यस दिन चोखो भएर न्यास ध्यान गरी गुह्रुवाउहरू सरस्वतीको आराधना गर्छन् । नेपाली लोक सङ्गीतमा पनि विद्याकी आराध्यदेवी सरस्वतीको ठूलो महत्त्व रहेको छ । प्रारम्भमा सरस्वतीको पूजा र आवाहन नगरी हाँस्रो लोक नाटक वा अन्य लोक नाच सफल हुँदैनन् । मादलेदेखि नचरी-हरूका आँग काम्न शुरू नभएसम्म सरस्वती चढेको मानिदैन । यसै गरी धामी झाँकीका गीत ढ्यांग्रोमा पनि सरस्वती नचढेसम्म उनीहरूको साधना सफल मानिदैन । कतिपय धामी झाँकीलाई सरस्वती चढेपछि साम्य पार्न मुश्किल भएको पनि यदाकदा देखिने गरेको हो । सोरठी नाच, माहुरी नाच वा अन्य कुनै लोक नाच शुरू गर्दा सर्वप्रथम सरस्वतीकै वन्दना गरिन्छ । अनि मात्र नाचको प्रारूप थालिन्छ ।

नेपाली रङ्गमञ्चोय विधानमा पनि कुनै पनि नाटक, नृत्य, गीत वा वादन प्रस्तुत गरिदा सरस्वतीको वन्दना गरिनु पर्ने शास्त्रीय नियम छ । यो नियम आज-काल कम हुँदै जान थालिए पनि कतिपय गीति नाटक, नृत्य नाटक वा अन्य नृत्यहरूमा आज पनि सरस्वती वन्दना गरिएको देख्न सकिन्छ । यसरी सरस्वती नेपाली संस्कृति को आराध्यदेवी हुन् । नेपाली समाजमा उनको विशिष्ट स्थान रहेको छ ।

देवी सरस्वतीलाई हिन्दू, बौद्ध, जैन धर्म र तन्त्र-ले समेत आफ्नो आराध्यदेवी मान्दै आएको छ । वैदिक कालदेखि आजसम्म उनको उपासनामा कुनै कमी आएको छैन, बरु नयाँ नयाँ ज्ञान-विज्ञानको खोज र अनुसन्धान तथा सीपको विकासमा मानव मात्रका मनमा जिज्ञासा उत्पन्न गराइदिएको छ । यसैले आध्यात्मिक रूपमा मात्र देवी सरस्वतीको महत्त्वपूर्ण स्थान नभई आजको विज्ञान र प्रविधिको उपलब्धिको युगमा पनि सरस्वतीको त्यतिकै महत्त्व झल्किन्छ ।

सरस्वतीका अनेक नाम र रूप छन् । सरस्वती स्तोत्रमा उनलाई भारती, सरस्वती, शारदा, हंसवाहिनी, जगन्माता, वागीश्वरी, कौमारी, वरदायिनी, बुद्धिदात्री, ब्रह्मचारिणी, चन्द्रघण्टा र भुवनेश्वरी भनिएको छ । दुर्गा सप्तशतीमा उनलाई महाविद्या, महावाणी, भारती, वाक्, सरस्वती, आर्या, ब्राह्मी, महाधेनु, वेद गर्भा (वेद माता) र सुरेश्वरी भनिएको छ ।^१ उनको वैदिक नाम वाग्देवी वा वाग्देवी हो । सङ्गीतमा समस्त ध्वनिको प्रतीक "नाद" नै सरस्वती हुन् भन्ने शास्त्रकारहरूको विचार छ ।

सरस्वतीका ध्यान र लक्षण-

श्वेताब्जस्था सुरुपा च श्वेताभरणभूषिता ।

सुप्ता क्षमालिकाहस्ता वीणामृन्दा सरस्वती ॥१५४॥

विष्णुधर्मोत्तर, अंगुमद्भेदागम्, हेमाद्रितखण्ड, पूर्वकारणागम्, स्कन्दपुराण र रूपमण्डन आदिमा सरस्वतीको लक्षण दिइएका छन् । नेपालमा बनेका केही सरस्वतीका लक्षण ती ग्रन्थहरूका आधारमा बने तापनि धेरै जसो सरस्वतीका मूर्तिहरू नेपाली ध्यान र लक्षण अनुरूप नै देखिन्छन् । देवताका गुरु बृहस्पतिले सरस्वतीको स्तुति गरेका छन् । स्तुतिमा वर्णन गरिए अनुसार उनले सरस्वतीको ध्यान यसरी गरेका छन् । सरस्वतीका चारबाहु छन् । ती चारै दिशाका प्रतीक हुन् । सर्वव्यापकताको लक्षण पनि हो । उनको एक हातमा पुस्तक छ । यो ज्ञान प्राप्तिको मुख्य साधन र सर्वज्ञानमय वेदको लक्षण हो । सरस्वतीको अर्को हातमा माला छ । माला एकाग्रताको चिह्न हो । अध्यात्म पक्षमा यो विष्णुको वंजन्ती, काली र महाकालको मुण्डमाला तथा बुद्धको पद्ममाला जस्तै विश्वजननी मातृका वर्णशक्तिको माला हो । सरस्वतीका दुई हातले वीणा धारण गरेका छन् । वीणा जीवन सङ्गीतको प्रतीक हो । हाँस्रो विचार र क्रिया जो छन्, तिनको सिर्जनात्मक नादरूप पूञ्जीभूत भएर महा विश्व सङ्गीतका रूपमा काम गर्दछ । उनी कमलमा विराजमान छन् । कमल सृष्टिको प्रतीक हो । उनको प्रसिद्ध वाहन राजहंस हो । सरस्वतीका भक्तहरूको

१. डा. जनार्दन मिश्र- भारतीय प्रतीक विद्या, पृ. ४४

२. प्रतिष्ठ लक्षण सारसमुच्चय, पृ. ११०

निकलछ्छ चरित्र र गुणदोष बुझेर गुण ग्रहण गर्ने प्रतीक हो ।^३ नेपालमा प्रचलित धेरै जसो सरस्वतीका मूर्ति यिनै ध्यान र लक्षणसंग निकटता राख्छन् । यहाँका प्रस्तर सरस्वतीका मूर्तिहरू धेरै जसो चार बाहुयुक्त नै देखिन्छन् । कुनै कुनै मात्र दुई बाहु भएका सरस्वतीका मूर्ति देख्न पाइन्छन् ।

मैले देखेका केही कलात्मक "वीणा पुस्तक धारिणी" प्रस्तर मूर्तिहरूमध्ये लाजिम्पाटको नील सरस्वती ज्यादै राम्रो कलात्मक मूर्ति हो । मूर्तिको वीणाको बीचको भाग खण्डित छ । बायाँ हातमा पुस्तक र दाहिने हातमा अक्षय माला लिएको छ । दुवै हातले वीणा वादन गर्न लागेको यो विशाल मूर्ति (सरस्वतीको सबभन्दा ठूलो मूर्ति भएकोले) लिच्छविकालको हो भन्ने कला-विद्हरूको अनुमान छ । कमलासनमाथि यो मूर्ति आसिन छ । नील सरस्वतीको मन्दिर पश्चिमतिर फर्केको छ ।

तीनधारा पाकशालानिर एउटा अर्को सरस्वतीको सुन्दर प्रस्तर मूर्ति छ । हेर्दा यो नील सरस्वतीभन्दा अलि सानो जस्तो देखिन्छ । यो मूर्तिमा दुवैतिर तुम्बा भएको एउटा राम्रो वीणा वादन मुद्रा छ तर बायाँ हात र वीणा खण्डित छ । एक हातले पुस्तक धारण गरिएको छ भने अर्को हातमा अक्षय माला छ । अमिलेख नपाइएकोले यसको तिथि थाहा हुन सकेको छैन । तर यो पूर्व मल्ल-कालकै शैली जस्तो लाग्छ । यो सरस्वती पूर्वतिर फर्केको छ ।

महाङ्कालस्थान मन्दिरको बायाँपट्टि फेदमा एउटा यस्तै कलात्मक सरस्वतीको प्रस्तर मूर्ति रहेको छ । यिनको पनि वीणा बीचमा भाँचिएको छ । वस्त्राभूषण ज्यादै राम्ररी कुँदिएको छ । एक हातमा पुस्तक र अर्को हातमा अक्षय माला लिएको यो मूर्ति माथिका दुवै मूर्तिभन्दा सानो भए तापनि कलात्मक छ । यो मूर्ति पश्चिमतिर फर्केको छ ।

क्षेत्रपाटीमा सरस्वतीको एउटा सानो मन्दिर छ । यस मूर्तिको लक्षण पनि तिनै मूर्तिहरूसंग मिल्छ । तर यो

सबभन्दा सानो (माथिका मूर्तिहरू भन्दा) छ । वीणा संवृत छ । प्रस्तरको स्थिति राम्रो मूर्तिमा रङ्ग थोपरिदा मूर्तिको कलात्मक सुन्दरता छोपिन गएको छ । क्षेत्रपाटीको यो सरस्वती मल्लकालीन मूर्तिकला शैली जस्तो लाग्दछ । यो सरस्वतीको मन्दिर पूर्वतिर फर्केको छ ।

न्हैकन्तलामा पनि एउटा सानो सरस्वतीको मन्दिर छ । चार बाहुयुक्त यी सरस्वती पनि माथिकै मूर्तिकला विधान अनुसारको छ । वीणा, पुस्तक र अक्षय माला धारण गरेकी कमलासनमा विराजमान ती सरस्वतीको मन्दिर पश्चिमतिर फर्केको छ ।

यहाँ मैले केवल वीणा पुस्तक धारिणी सरस्वतीका मूर्तिहरूबारे मात्र चर्चा गर्न खोजेको छु । कारण वीणा समस्त नादको वा सङ्गीतको प्रतीक हो । पुस्तक विद्याको वा प्रज्ञाको प्रतीक हो । यी कुरा माथि नै परिसकेका छन् । यसैले तिनको विस्तार आवश्यक भएन ।

केही सरस्वतीका प्रस्तर मूर्तिमा वीणा हुँदैनन् । दुई बाहुयुक्त ती सरस्वतीका मूर्तिहरूमा केवल पुस्तक र अक्षय माला रहन्छ । वाग्देवी वा वाक्देवी सरस्वतीका मूर्तिहरूमा पनि वीणा धारण गरिएको हुँदैन । हिन्दू र बौद्ध मूर्तिकलामा मात्र वीणा धारण गरिएको मूर्ति कुँदिन्छन् । वीणाको प्रकारमा भने फरक देखिन्छ । प्राचीन सरस्वतीले कच्छपि वीणा धारण गर्थिन् भने लिच्छविकालतिरका सरस्वतीले महती वीणा धारण गरेका हुन्छन् । मल्लकालमा बनेका सरस्वतीको मूर्तिहरूमा भने तन्त्रले प्रवेश गरिसकेको हुनाले वीणाको बनौटमा फरक आएको छ । सरस्वतीको वीणा भएकोले सरस्वती वीणा भनिएको हुन सक्छ । जैन मूर्तिकला विधानमा वाग्देवीको ध्यान र लक्षणका आधार लिइने हुनाले तिनमा वीणा धारण गरिएको हुँदैन ।

नेपाली चित्रकला, मूर्तिकाला, धातुकला र प्रस्तरकलामा सरस्वतीका मूर्तिहरू प्रशस्त देख्न सकिन्छ । कुनै कुनै मूर्तिमा विष्णुको बायाँपट्टि सरस्वतीको मूर्ति कुँदिएको हुन्छ । राष्ट्रिय संग्रहालयमा संग्रहित सिमरौन-गढवाट सङ्कलित विष्णुको मूर्तिले ती कुरा प्रष्ट हुन्छन् ।

डा. जगदीशचन्द्र रेग्मीले पढ्नु भएको शिलालेख

अनुसार सरस्वतीको सबभन्दा प्राचीन मूर्ति ललितपुरको ससुखेलमा रहेको ने सं ४३४ को सरस्वतीको मूर्ति हो।^४ यसै गरी हरिराम जोशीले ९ औं शताब्दीदेखि १७ औं शताब्दीसम्मको विभिन्न सरस्वतीका साथै कीर्तिपुरको उमामहेश्वर मन्दिरस्थित सरस्वतीको मूर्ति पत्तो लमाएका छन्।^५ डा. प्रतापादिश्व पालले १५ औं र १६ औं शताब्दीका धातुका सरस्वती मूर्तिको उल्लेख अपना ग्रन्थमा गरेका छन्।^६ डा. वाल्डस्मिथले ७ औं शताब्दीको सरस्वतीको प्रस्तर मूर्ति राष्ट्रिय संग्रहालय, भक्तपुरमा रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन्।^७

नेपाली मन्दिरहरूमा प्रायःजसो भजनगृह हुन्छन्। ती भजनगृहहरूमा प्रत्येक साँझ सरस्वतीको आरती जगाएर मात्र अरु भजन गाइन्छन्। सरस्वती वन्दना नगरी अर्थात् सरस्वतीको आराधना नगरी अरु भजन गाउन सकिँदैन। ती भजन गृहहरूमा धेरै पुराना भजनहरूको संग्रह रहेका हुन्छन्। त्यस्ता संग्रहलाई नेवारीमा भजन सफू भनिन्छ। ती सफूमा सरस्वतीका भजन पनि निकै संग्रहित हुन्छन्। त्यस्ता भजन रचिएका बेला तत्कालीन राजाको नाम पनि रचनाकारले अन्तिम पंक्तिमा दिएको हुन्छ। यस पंक्तिका लेखकतंग एउटा ज्यादै पुरानो सरस्वतीको भजन स्वरलिपि सहित रहेको छ। करीब पचासी वर्ष पहिले लेखिएको त्यो भजन "रागिनी सरस्वति भजन" शीर्षकमा छ।

यसरी नेपाली कला र संस्कृतिमा विद्याकी आराध्यदेवी सरस्वती व्यापक भएकी छन्। मनुष्यको सबैभन्दा ठूलो सम्पत्ति विद्या हो। यो न कसैबाट चोरिन्छ न त कसैबाट खोसिन्छ। यसैले विद्यालाई ऋषिमुनिहरूले "विद्या धन सर्वधन प्रधानम्" भनेका छन्।

नेपाली मूर्तिकलामा सरस्वतीका मूर्ति र तिनका

४. डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी- नेपालको धार्मिक इतिहास, पृ. २०८

५. हरिराम जोशी- प्राचीन नेपाल,

6. Pal, Pratapaditya- Nepal : Where the Gods are Young

7. Waldschmidt- Nepal : Art Treasures from the Himalayas

ध्यान, लक्षण र विधान प्रायः एकै जस्तो देखा पर्छन्। यति राम्रण कलात्मक र लयात्मक मूर्ति कुँदने ती अमर कलाकारहरूको कृति मात्र हामी बीच रहेको छ। तिनको नाम समेत हामीलाई थाहा छैन। नामको र आफ्नो मविष्यको लागि समेत कुनै लोभ नराख्ने, कुनै प्रमाण नछाड्ने त्यस्ता त्यागी र बलिदानी कलाकारहरू निश्चय नै आफ्नो कृतिमा अमर बनेका छन्। त्यस्ता अज्ञात कलाशिल्पीहरूलाई नेपाली कला जगतले कहिल्यै बिसँने छैन। नेपाली कला क्षेत्रमा उनीहरू अमर रहिरहने छन्। आजको सन्दर्भमा के आवश्यकता छ भने हाम्रा पुर्खाले थाँती स्वरूप छाडेर गएका त्यस्ता अमूल्य कलाकृतिहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी सुरक्षा गरिराख्न सकेमा ती अज्ञात कलाकारहरूको आत्माले सन्तोष अनुभव गर्थे होलान्। आफ्नो प्राणमन्दा प्यारो कलाकृतिहरू टुटेको, फुटेको र कतिपय मूर्तिहरू उखल्ने समेत प्रयासमा माँचिएको देखेर कलास्रष्टाको आत्मा कति रुँदो हो त्यो, आजका पुस्ताले मनन गर्ने विषय बनेको छ। धन्य ती अनाम कलास्रष्टा जसले नेपाली समाजलाई एउटा खुला कला संग्रहालय छाडेर गए।

सन्दर्भ सूची

ग्रन्थ

१ प्रतिष्ठा लक्षणसागरसमुच्चय : प्रथम भाग

-पं. बुद्धिसागर शर्मा

पुरातत्त्व विभाग, २०३३, काठमाडौं

२. बृहत्स्तोत्र रत्नाकर

-पं. सु. होमनाथ केदारनाथ, वाराणसी

३. भारतीय प्रतीक विद्या

-डा. जनार्दन मिश्र

बिहार राष्ट्र भाषा परिषद्, सन् १९५९, पटना

सङ्गीत...

५

4. *Historical Development of Indian Music*
-Swami Prajnanananda
Firma, K. L., Mukhopadhyaya, 1973, Calcutta

५. नेपालको धार्मिक इतिहास
-डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी
ने. रा. प्र. प्र.

6. *Nepal : where the Gods are Young*
-Pratapaditya Pal
The Asia Socceity, 1975

7. *Nepal : Art Treasures form the Himalayees*
-Waldschmidt
Oxford & B H Publishing Co., 1969

8. *Elements of Hindu Iconography Vol. I, Part 2*
-T. A. Gopinath Rao
Motilal Barnarasidass, Delhi, 1968

पत्रिका

१. कीर्तिपुर उमामहेश्वर मन्दिरस्थित सरस्वती-
एक अध्ययन

-हरिराम जोशी
प्राचीन नेपाल, संख्या २१, २०२९, पुरातत्त्व विभाग